

Wakker worden voor je medemens

Iedereen kent de situaties waarvan hij moet zeggen: 'Ik heb het moment verslapen. Ik was niet helemaal present.' Maar ook worstelen mensen regelmatig met de vraag: 'Past wat ik wil op precies dít moment bij de gemeenschap waarin ik werk?' Joop van Dam beschrijft hoe je wakkerder voor jezelf en voor je medemens kunt worden.

Joop van Dam

arts

Altijd weer is het de vraag hoe je het voor elkaar kunt krijgen om 'in de actualiteit te staan'. Hoe je present kunt zijn op de momenten waarin je kleine of grotere beslissingen moet nemen. Soms gebeurt het ineens in een 'onbedoeld gelukke handeling'. Je krijgt een ingeving, die volg je op en je actie slaagt.

Bijvoorbeeld: een leraar moet een koor leiden. Hij is echter doodmoe omdat zijn pasgeboren baby de afgelopen nacht enkelen malen heeft 'gezongen'. Hij staat voor de kinderen en vraagt zich af hoe hij met zo weinig energie iets voor elkaar moet krijgen. En dan besluit hij: ik ga gewoon naar ze luisteren en daarvan genieten. De kinderen zingen en als het lied uit is, zijn ze stil, wel een halve minuut. En dan zegt hij: 'Wat mooi!' Daarna zingen de kinderen de sterren van de hemel, want ze luisteren nu ook naar elkaar. In de spontane reactie op zijn levenssituatie was deze leraar voor een kort moment 'bij de tijd'. Zijn wil werd op de proef gesteld, hij kon even niet vanuit routine handelen. Hij stond – met zijn ik – scheppend in zijn actualiteit. Wanneer je zo'n gebeurtenis door middel van een terugblik 'oogst', geeft dat je enerzijds blij makende energie, anderzijds geeft het een richtlijn voor de toekomst, want meestal kun je er een meer algemeen inzicht uit winnen. Het in het bewustzijn brengen van deze ik-activiteit werkt gezond makend.

Het heden, het nu, staat tussen verleden en toekomst in. Het verleden is klaar, het is aards geworden en heeft zijn vorm gekregen. De toekomst ligt nog open, staat bij wijze van spreken nog in de sterren. Daar, in de geestelijke wereld, liggen de mogelijkheden voor het handelen klaar en op een gegeven moment dient er een keuze te worden gemaakt. Wil je een kans van slagen hebben, dan moet datgene wat als mogelijkheid wordt aangeboden in ontvangst worden genomen. Je moet *aanwezig* zijn.

Er is een tweede manier om dicht bij het moment te komen waar de mogelijkheden die in de geestelijke wereld klaar liggen, in de aardse situatie gerealiseerd kunnen worden. Deze manier ligt verscholen in de terugblik op het 'wonder', zoals dat beschreven staat in de voordracht van Rudolf Steiner, *De werking van de engelen*. (1 In deze manier van terugkijken op gebeurtenissen gaat het, behalve om het vestigen van de aandacht op het wonder, om het scheppen van 'het negatief': wat is er allemaal *niet* gebeurd? Het wonder, dat wat wél gebeurde, is 'het positief' dat tevoorschijn komt tussen alle andere, niet tot werkelijkheid geworden mogelijkheden. Uit deze verschillende mogelijkheden werd namelijk maar één gerealiseerd. Het blijkt dat je elke dag wel een wonder, hoe klein ook, kunt ontdekken. Als je eenmaal hebt ervaren dat je dat kunt, kijk je uit naar wat er de volgende dag zal gebeuren. Je raakt meer present.

Een derde mogelijkheid om actualiteit te ervaren, is je herinneren aan topervaringen in je leven. De momenten waar je van top tot teen present was en beleefde: nu ben ik helemaal aanwezig en ben ik echt mezelf. Door het lot kom je in situaties waar je terugblikkend aan kunt zien waar je voor warm loopt, waar je eigenlijk voor bent gekomen op aarde.

In de jaren zeventig lieten mensen, als protest tegen de kruisraketten die vanuit Amerika in Nederland geplaatst werden, zich aan de hekken rond de opslagplaatsen vastketenen. Drie dagen en nachten lang brachten ze daarmee in barre omstandigheden door. En toch waren ze met vreugde present. Met vreugde wordt hier niet uitgelatenheid bedoeld, maar het beleven van nieuwe energie en het overwinnen van de aardse zwaarte. Topervaringen

zijn momenten waar iets nieuws in je begint.

In gesprek met je engel

Het gaat in alle bovengenoemde handelingen om een *terugblik*. De terugblik is bij uitstek een oefening van het ik, van de individuele mens. De terugblik waarin wordt gezocht naar het wezenlijke dat in de afgelopen dag heeft plaatsgevonden, is voorbereiding voor de daarop aansluitende nacht. In elke nacht vindt tevens op een ander niveau een terugblik op de dag plaats. En de vragen die je overdag bezighielden, werken in de nacht door. De mens is in de nacht echter in een andere situatie dan overdag. Hij merkt dan dat zijn hogere wezen wordt vergezeld door de individuele engel die bij hem hoort. Door dat samenzijn schijnt er licht op wat zich heeft afgespeeld en op de gestelde vragen. De engel verheldert de gebeurtenissen en laat als het ware de nog in het lot verborgen mogelijkheden voor de toekomst zien. Wat op deze manier als een gesprek tussen de mens en zijn engel in de nacht heeft plaatsgevonden, kan bij het ontwaken niet in het gewone dagbewustzijn worden meegenomen, maar het kan wel bemerkbaar zijn. Het werkt door in die laag van onze ziel die eigenlijk altijd in de duisternis van de nacht is gehuld, in onze wil. In het denken zijn we wakker, het voelen heeft de bewustzijnskwaliteit van het dromen, en als we willen, duiken we in het doen onder en verliezen het wakkere bewustzijn. Pas na afloop van de handeling kunnen we echt waarnemen of het goed was wat we deden. Die slapende wil kan zich echter als wilsintentie toch uiten, vooral wanneer er in de nacht iets heeft plaatsgevonden wat voor de mens in kwestie belangrijk is. Dan maakt de engel zich overdag bemerkbaar.

De *onbedoeld gelukte handeling* kun je beschouwen als een korte dialoog met de engel. Het *wonder* is een gelukte en wel bedoelde handeling van de engel zelf. En in de *topervaringen* ben je, door je engel begeleid, in levenssituaties terechtgekomen waarin je je realiseert: hiervoor ben ik op aarde gekomen. Hier wordt duidelijk wat ik belangrijk vind en wat ik eigenlijk wil. Als je nu dag en nacht met elkaar kunt verbinden, dan ben je actueel. Je probeert in gesprek te komen en te blijven met je engel.

Een jonge bezigheid

Nu is het de vraag hoe je als gemeenschap, zoals een school, een therapeuticum, een boerderij, een heilpedagogisch instituut of een opleidingsinstituut, ook actueel en bij de tijd kunt zijn. Hoe je waakzaam leert te zijn wat betreft de dingen die je doet, die nú door deze gemeenschap mogelijk zijn. En hoe je kunt voorkomen dat je bezigheden ontplooit die twintig jaar geleden bijvoorbeeld met recht werden gedaan, maar die nu niet meer passend of zelfs remmend zijn ten aanzien van de ontwikkelingen. Maar ook is het de vraag of je de valkuil kunt vermijden dat je activiteiten onderneemt die nog niet aan de orde zijn en waar de tijd misschien over twintig jaar pas rijp voor is.

Het bijzondere van een gemeenschap is dat zij een doorgangspoort kan zijn voor impulsen die boven de individuele vermogens uitgaan en die door wezens worden gedragen, die het persoonlijke overstijgen. Het persoonlijke, individuele, is verbonden met de wereld van de engelen. Bij gemeenschappen kunnen hogere wezens werken. Het zijn de aartsengelen die zich met groepen kunnen verbinden. Als mensen zich samen voor iets inzetten, gezamenlijk als het ware een kring of een schaal voor een hoger doel vormen, dan kan een wezen uit de rangorde van de aartsengelen helpen dat de mensen nader tot elkaar komen. Hij zorgt voor de verbinding en de communicatie tussen de mensen.

Ik wil enkele voorwaarden beschrijven die naar mijn ervaring belangrijk zijn voor 'de actualiteit' van een groep. Om te beginnen moet er leven in de brouwerij zijn, het moet zoemen op de werkvloer. En als er dan ook nog duidelijk gehanteerde ritmen zijn, zoals een gezamenlijke dagopening, bepaalde dagen in de week die een speciale 'kleur' hebben, of het vormgeven van de religieuze feesten, tijdsvormen dus waar je op kunt rekenen, dan ontstaat er een levend organisme. In antroposofische terminologie: de gemeenschap heeft dan een gezond *etherlichaam*, waarin een hoger geestelijk wezen wonen kan.

Maar een gemeenschap heeft ook een ziel, een *astraal lichaam*. Door het astrale lichaam

ben je in staat de wereld waar te nemen. De ontvankelijkheid van de ziel van een gemeenschap wordt bepaald door het vermogen van de leden van die gemeenschap om met elkaar te communiceren. In een groep die open wil zijn voor impulsen 'van boven' is het belangrijk dat het waarnemingsorgaan voor deze impulsen niet door 'ruis' wordt gestoord. Dat wil zeggen: je moet niet verhard zijn ten opzichte van elkaar of allergisch voor de ander, waardoor je ophoudt echt te communiceren. Als mensen zich doof opstellen ten opzichte van elkaar zal het gezamenlijke gehoororgaan voor wat de gemeenschap zou kunnen inspireren ook op bepaalde plekken verstopt zijn en niet in staat om waar te nemen wat van buiten naar binnen wil komen.

Vaak is het wat dit betreft helend om samen waar te leren nemen. En dan elkaar te vertellen wat je is opgevallen. Dat kan in de natuur zijn aan de kleur van een edelsteen, de geur van planten of het geluid en de beweging van dieren.

Bij een zo onbevangen mogelijke waarneming van verschillende mensen blijken de indrukken van de diverse deelnemers met elkaar samen te klinken of elkaar aan te vullen. Je merkt dat je samen tot een completere ervaring komt en dat je wordt verrijkt doordat de ander er is en meedoet. Dit soort waarnemingsoefening verfrist en harmoniseert niet alleen de ziel van de enkeling, ook de ziel van de gemeenschap wordt er beweeglijker en ontvankelijker door.

Verwarmend en bezielend is het samen kijken naar kunst. Soms kan een vraagstelling een gezamenlijke zoekrichting geven. Bij Van Gogh bijvoorbeeld: wat is bij zijn portretten rondom de hoofden waar te nemen? Of bij Nolde: wat doen de kleuren? Na afloop van het kijken en het elkaar opmerkzaam maken, is ieder afzonderlijk in een andere lichamelijke en innerlijke toestand gekomen. Men voelt zich in deze beide gebieden gevoed. Maar ook is er in de gemeenschap iets nieuws ontstaan. Als het is gelukt om wat je ziet objectief te verwoorden en als je zo veel mogelijk je mening hebt teruggehouden, dan heb je een gezamenlijk werk gedaan. Bovendien heb je, zonder dat je er veel erg in had, ook de ander in zijn innerlijke bewegingen waargenomen.

Het waarnemen op zich is een 'jonge bezigheid'. Een klein kind is er goed in. Het zit nog niet zichzelf in de weg met oordelen. Als het met natuur- of kunstwaarneming lukt om uit de oordeelssfeer weg te blijven, dan wordt iedereen weer jong. Dan is er geen verschil meer tussen een academisch gevormd mens en iemand die geleerd heeft praktisch te werken, tussen jong en oud, tussen man en vrouw. Dan begint iedereen weer opnieuw, wordt als het ware weer opnieuw geboren. Je bent dan open voor wat er op jou en de gemeenschap afkomt. Je oefent samen de onbevangenheid.

Er wordt nog een stap verder gezet in het harmoniseren en verrijken van de ziel van een gemeenschap, wanneer een vorm van intervisie wordt gepraktiseerd waar mensen hun zorgen, problemen en mislukte handelingen met elkaar delen. Elkaar vertellen over de onbedoelde gelukkige of gelukte handelingen wekt vreugde en geeft vitaliteit. De ander deelgenoot maken van je spanningen, je verdriet, je mislukkingen heeft een heel andere werking. In de eerste plaats brengt iemand daarmee tot uitdrukking dat hij beseft dat je alleen in ontwikkeling komt door de ontmoeting met andere mensen. Dat het een illusie is te denken dat je alles alleen op kunt knappen. Wanneer je jezelf ter discussie durft te stellen in een groep, geef je daarmee tevens te kennen dat je het vertrouwen hebt dat de mensen van die groep zorgvuldig en kies met je probleem om zullen gaan. Dat ze niet je integriteit in twijfel trekken. De veiligheid in een groep wordt gewaarborgd wanneer jouw probleem op het moment dat je het inbrengt het probleem van iedereen in de groep wordt. Dat is het samen oefenen van de positiviteit.

Het licht brandende houden

Alles wat ik tot nu toe over de voorwaarden heb geschreven die nodig zijn om gemeenschappen goed te laten functioneren, heeft betrekking op het onderlinge verkeer, een horizontaal element. Een gemeenschap heeft echter ook het verticale element, datgene wat als doelstelling, als missie de mensen verenigt. Een gemeenschap kan nooit om der wille van de gemeenschap bestaan. Er moet zo te zeggen, 'een ster boven de gemeenschap te staan'. Deze missie is het *ik* van de gemeenschap. Net zoals het

individuele ik zich telkens moet vernieuwen, in ontwikkeling moet blijven, zo moet ook de gemeenschap zich regelmatig op haar missie bezinnen. De missie moet met de bovenbeschreven actualiteit te maken hebben.

Een van de manieren waarop een werkgemeenschap het licht brandende kan houden, is het doen van een gezamenlijk onderzoek. Dat kan een eenvoudig thema betreffen, het gaat erom de goede vraagstellingen te vinden. Lang geleden heb ik in mijn artspraktijk voor mezelf het volgende thema van onderzoek gekozen: kan ik aan de handdruk van de binnenkomende patiënt voelen, hoe het met hem of haar gaat? Later kwam in het lerarencollege van de school waar ik schoolarts was iets soortgelijks aan de orde: wat kun je aan het handen geven van de kinderen merken? Elke week stelden we een nieuwe vraag, waar alle leraren dan een hele week waarnemend aan werkten. Na een week herkenden we verschillende kwaliteiten: slap/krachtig, droog/nat, warm/koud, voor in de hand/achter, kort of lang vasthouden. Volgende vraag: wat verandert er wat dit betreft van de kleuterklas tot eind bovenbouw? Is er een verandering tussen de handdruk 's ochtends en aan het eind van de middag? En heb je daar invloed op? Zes weken lang heeft het college telkens met een andere vraag geleefd en is iedereen benieuwd geweest wat de ander had gevonden. Maar ook bleek, tot onze verrassing, dat de ontmoeting met de kinderen anders werd. De gemeenschap is er door versterkt, iedereen is frisser en vitaler geworden. En ten slotte was er nieuw inzicht gewonnen dat aan anderen overdraagbaar was.

Een gemeenschap die zich niet aldoor vernieuwt door gezamenlijk nieuwe dingen te vinden, sterft. De mensen van het begin van de eenentwintigste eeuw zijn niet meer zo vitaal als de mensen van vijftig jaar geleden. Toen konden velen nog vierentwintig uur per dag en als het moest zeven dagen per week beschikbaar zijn. Thans is vrijwel iedereen door haast, door de vele schokkende gebeurtenissen, door een verstoord milieu, ongezonder geworden. Daarom is wat vroeger kon nu niet meer mogelijk en moet ook niet meer. Maar door het samen onderzoek doen, kun je de individuele vitaliteit weer verhogen. Het hoort bij deze tijd om je als gemeenschap actief te ontwikkelen. Om initiatieven te nemen waardoor je gezichtspunten vernieuwen en verfrissen.

Heel vaak vormen in een werkgemeenschap dit soort activiteiten de sluitpost in de planning en ook in de begroting. Eerst moeten allerlei verplichtingen, administratieve taken, controles, enzovoort, worden verricht. Dat is dodelijk vermoeiend! Maar je kunt dezelfde taken ook verbinden met een vraag. In de observatie bijvoorbeeld van het unieke van een kind of in het je herinneren van wat je zelf hebt gedaan in de onbedoelde gelukke handelingen. Dan geeft hetzelfde werk, nu met een extra gezichtspunt gedaan, energie! Het extra vreet niet je krachten, maar het geeft kracht.

De ontwikkeling van de ander

Ruim vijftien jaar geleden verscheen in het weekblad van de Nederlandse artsen *Medisch Contact* van de hand van professor Marco de Vries, patholoog-anatoom aan de universiteit in Rotterdam, een artikel waarin hij schrijft over enkele 'wondergenezingen' die hij in zijn archief heeft gevonden. (2) Ik beschrijf hier kort de inhoud ervan.

Een vrouw, 64 jaar, ligt in een verpleegtehuis. Veertien jaar tevoren heeft ze een operatie aan haar borst ondergaan in verband met een carcinoom. Nu heeft ze een sterk vergrote lever vol metastasen, elke twee weken moet vocht uit de buik worden afgetapt, ze is volgens iedereen aan haar laatste levensweken bezig. Op een dag zit ze op de rand van haar bed als haar man op bezoek komt. Ze zegt: 'Ik wil naar huis, hier ga ik alleen maar dood.' De verpleegkundige had zojuist op de gang tegen haar echtgenoot gezegd dat zij niet meer zo aardig en meegaand was als vroeger. Ook de man had een verandering in de houding van zijn vrouw bemerkt en antwoordde de verpleegster dat zijn vrouw, zoals ze zich nu toonde, niet was opgevoed. De man ging op de wens en het besluit van de vrouw in en zorgde dat er thuis hulp kwam. De patiënt moest voor de buikpuncties elke twee weken in het verpleegtehuis terugkomen. Ze kwam echter eerst na drie weken terug, toen na zes weken en daarna helemaal niet meer.

Het verslag werd tien jaar later geschreven: de lever was in grootte teruggegaan er was geen vocht meer in de buik en de vrouw was gezond. Wat was er bij deze uitzonderlijke genezing gebeurd?

In de eerste plaats was de vrouw autonoom geworden. Ze had gezegd: 'Hier ga ik dood', en: 'Ik doe het anders. Ik doe niet aan de gebruikelijke statistiek mee, ik ga mijn eigen weg.' Ze maakte van een gesloten systeem, waar uitsluitend naar voorspelbaarheid op het biochemische vlak wordt gekeken, een open systeem waar haar zingeving en wil naar de toekomst een rol speelden. Doordat ze met het ik intensief present was, veranderde het ziekteverloop. Maar er gebeurde nog iets anders en vooral daarom vertel ik dit verhaal. Haar man zei ja op haar besluit en maakte deze nieuwe instap voor haar mogelijk. Hij stond garant voor de ontwikkeling van de ander.

Deze publicatie deed vijftien jaar geleden in de medische wereld nogal wat stof opwaaien. Thans is het idee dat iemand door zijn innerlijke instelling het verloop van ziekte kan beïnvloeden al veel meer vertrouwd geworden, al is het bovengenoemde voorbeeld natuurlijk een uitzondering. Het betreft een nieuwe mogelijkheid die pas in de twintigste eeuw bewust is geworden en nog maar sinds kort concreet in de praktijk wordt gebracht. Het autonoom worden hoort bij het individualiseringsproces, dat een belangrijke rol in het huidige maatschappelijke leven speelt. Hierin moet iedereen in principe in de gelegenheid zijn om zichzelf te ontwikkelen. Nóg nieuwer is het streven garant te willen staan voor de ontwikkeling van iemand anders. Een nieuw besef, dat mensen in hun ontwikkeling afhankelijk zijn van elkaar. Dat een ander mens meehelpt aan jouw ontwikkeling. Dat je het niet alleen kunt. En dat jij je kunt inzetten voor de ontwikkeling van andere mensen. Dat je daarvoor ruimte kunt maken, uiterlijk maar ook innerlijk.

Hét voorbeeld dat me daarbij altijd weer in herinnering komt is van Nelson Mandela, die bij het verlaten van de gevangenis, na 26 jaar, zei: 'Ik heb mijn bewakers vergeven.' Vergeven is een vorm van geven. Mandela, die een nieuwe levensfase inging, maakte zo ruimte voor de mensen die hem aldoor hadden bewaakt. Dit maakte voor hen een nieuwe ontwikkeling mogelijk.

Vergeven is een nieuw principe, een jong vermogen in de mensheid. Vroeger, en ook nu nog heel vaak, was het 'oog om oog, tand om tand'. Een voorchristelijke maatschappelijke principe. Sinds de geboorte van Christus op aarde is vergeving mogelijk. Anders gezegd: het een ander lief te kunnen hebben als jezelf. Nog anders gezegd: de ontwikkeling van een ander net zo belangrijk te vinden als je eigen ontwikkeling.

Leven en karma als uitdaging

In de twintigste eeuw is een nieuw bewustzijn ontstaan over de werkzaamheid van het lot. Over karma en reïncarnatie. Vroeger bestond het bewustzijn van reïncarnatie vooral in het oosten. Het hindoeïstische kastensysteem was alleen te verdragen als je de tijdelijkheid ervan in één incarnatie kon zien. In het boeddhisme kende men de reïncarnatie als het rad van de wedergeboorte en hoopte dat dit spoedig zou eindigen en men in het Nirwana zou komen. Weg van de aarde. Het beëindigen van het karma.

Sinds de negentiende eeuw kwam er een ommekeer, met name in het westen. Henry Ford was overtuigd van de werkelijkheid van de reïncarnatie. Hij verlangde, zoals hij zei, naar ervaringen waardoor hij zich kon ontwikkelen. Dat konden alleen aarde-ervaringen zijn, waarin weerstanden overwonnen dienden te worden. Daarvoor was één leven niet genoeg. Wat zich ontwikkelt is het ik, dat reïncarneert. Maar dat ik heeft het leven en het karma op aarde als uitdaging nodig.

Rudolf Steiner bracht een uitbreiding van de oude gezichtspunten over karma, omdat hij waarnam dat de mens in de twintigste eeuw tot nieuwe daden in staat is. Het karma heeft niet alleen een aspect van het verleden, van vorige levens op aarde, die ons een bepaalde constitutie bezorgen, die ons vermogens maar ook onvermogens geven en gebeurtenissen laat beleven die het lot arrangeert. Het heeft ook met de toekomst te maken. In de wijze waarop we met de gegevens van het lot omgaan, scheppen we nieuw karma. Het karma uit het verleden noemt Steiner het maankarma, het overkomt ons. In het scheppen van het nieuwe karma, door Steiner het zonnekarma genoemd, gaat de zon op. We zien de

wereld om ons heen in vrijheid. Maankarma en zonnekarma staat echter niet los van elkaar. Het verleden en de toekomst ontmoeten elkaar in het snijpunt van het nu. En daar treedt het lot in het bewustzijn. We kunnen de situatie die we aantreffen als kans, als iets wat ons wordt aangeboden, waarnemen. Onze constitutie, onze begaafdheden en onmogelijkheden, maar ook de gebeurtenissen die op ons afkomen, kunnen we als een kans, als opstap beschouwen. Het gaat daarbij niet alleen om het aflossen van een schuld van vroeger, het aanvullen van een tekort of om het afrekenen met het verleden, maar ook om het leggen van nieuwe kiemen. Om iets nieuws, iets extra's te scheppen. Dat is mogelijk geworden door twee feiten.

Rudolf Steiner heeft deze twee feiten waargenomen. Hij heeft ze niet uitgevonden of bedacht, maar 'gezien' dat er nieuwe potenties zijn in de mensheid. Het eerste gegeven is, dat het bewustzijn van mensen is gegroeid. Het ik kan creatief handelen. Niet alleen bij enkelingen, bij iedereen en mondiaal. De 'bewustzijnszon' van de individuele mens is gaan schijnen. Dat is de vrucht van het individualiseringsproces.

Het tweede feit is dat er in de geschiedenis van de mensheid veranderingen zijn opgetreden. Het tijdperk van Mozes met de stenen tafelen met de tien geboden en het principe oog om oog, tand om tand is afgelopen. Het heeft plaats gemaakt voor de komst van Christus, die de kwaliteit om te vergeven bracht, die voor het ik van de mens nieuwe mogelijkheden heeft geschapen. Het met Christuskracht vervulde ik wordt wakker voor zijn medemens. Ook het individualisme moest worden bereikt. Dat hoort bij deze tijd. Het krijgt zijn zinvolle vervolg in het 'heb uw naaste lief als uzelf.' Door de kracht van Christus kan de individuele mens er naar streven zich met steeds meer mensen te verbinden. Veel hangt er van af, of en hoe je vanuit de eigen kern handelt. Of je voor jezelf daden verricht of probeert deel te zijn van een groter geheel. Je kunt je handelen in dienst stellen van een gemeenschap, en die kan steeds groter worden. Eerst de eigen groep, dan het instituut en dan bijvoorbeeld de heilpedagogische beweging als zodanig.

Ten slotte kun je je werk in dienst stellen van een tijdperk. Dan is de groep voor wie je werkt zo groot geworden als de mensheid. Dan kan de inspiratie komen van een nog hoger wezen dan een aartsengel. De *tijdgeest* kan werkzaam worden.

Door te leven met de vragen van de tijd creëer je een nieuw netwerk. Je legt verbindingen met andere mensen in de wereld. Dat net is geweven uit nieuwe draden. En die nieuwe draden zijn geweven uit het besef dat het sociale leven op karmawetten berust. Maar het is een realiteit van het karma dat het geen gesloten systeem meer is, maar een open systeem is geworden. De individuele mens kan er initiatieven in nemen en de andere mens kan daarop ingaan door er ruimte voor te maken of eraan mee te doen. Met vreugde kun je zo als tijdgenoot in het nu present zijn.

In het bovenstaande werd de weg beschreven van het actueel proberen te zijn als individu, als deelnemer aan een gemeenschap en als tijdgenoot. Daarmee ontstaat de mogelijkheid dat er een verbinding wordt gelegd met de individuele engel, met een wezen uit de aartsengelenwereld en ten slotte met de tijdgeest.

Noten

1. Voordracht in Zürich, 9 oktober 1919, GA 182 (Nederlandse uitgave verschenen bij Vrij Geestesleven).
2. Prof.dr. M.J.de Vries, Crisis en transformatie, lessen van wonderbaarlijke patiënten, in: Medisch Contact, 13 juni 1986.